

QARABAĞ XANLIĞINDA DİNİ-MƏDƏNİ BİRGƏYAŞAYIŞ TƏCRÜBƏSİ

Elvusal MƏMMƏDOV,

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun

Din və ictimai fikir şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun dosenti, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

elvusal.mammedov@gmail.com

Xülasə. Məqalədə Qarabağ xanlığında dini-mədəni birgəyaşayış təcrübəsi öyrənilmiş, birgəyaşayışın qarabağsayağı adlandırılması mümkün olan mozaikası, yaxud Qarabağ modelinin belə bir formulu verilmişdir: “hakim idarəetmə strukturunun, elitanın, dominant mədəniyyət və təfəkkürün, dinin, məzhəbin ikincidərəcəli idarəetmə strukturlarına, fərqli mədəniyyətə və düşüncəyə, başqa din və məzhəblərə dözümlü, tolerantlıqla səciyyələnən, mədəni və dini plüralizmi əsas götürən münasibəti”.

Mövcud materialları təhlil etdikdə məlum olmuşdur ki, Qarabağ xanlığında hakim elita, dominant mədəniyyət, hakim din və məzhəb özündən olmayana, yəni başqasına həm dözümlü münasibət bəsləmiş, həm onu qoruyub saxlamış, həm də bu elementləri xanlıq ərazisində ümumi ictimai, siyasi və mədəni fəaliyyətə ortaq etmişdir. Belə ki Qarabağ xanlığında birgəyaşayış siyasi, dini-mədəni və ictimai müstəvidə özünü doğrultmuş, konkret presedent və konyunktura ilə müşayiət edilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: Qarabağ xanlığı, dini-mədəni birgəyaşayış, tolerantlıq.

Elvusal Mammadov

THE EXPERIENCE OF RELIGIOUS AND CULTURAL COEXISTENCE IN THE KARABAKH KHANATE

Summary. In the article, the experience of religio-cultural coexistence in the Karabakh Khanate was studied, the mosaic of coexistence, which can be called Karabakh-like, or the Karabakh model, was given such a formula: «the dominant management structure, elite, dominant culture and thinking, religion, sect, secondary management structures, different culture and thinking, other tolerant attitude towards religion and sects, characterized by tolerance, based on cultural and religious pluralism».

Analyzing the available materials, it became clear that the ruling elite, dominant culture, ruling religion and sect in the Karabakh Khanate had a tolerant attitude towards the non-self, i.e. another, and protected it, and shared these elements in the general social, political and cultural activities in the territory of the Khanate. . Thus, coexistence in the Karabakh Khanate has been justified at the political, religious-cultural and social level, accompanied by a concrete precedent and conjuncture.

KEY WORDS: Karabakh Khanate, religious-cultural coexistence, tolerance.

Эльвусал Мамедов

ОПЫТ РЕЛИГИОЗНО-КУЛЬТУРНОГО СОСУЩЕСТВОВАНИЯ В КАРАБАХСКОМ ХАНСТВЕ

Резюме. В статье изучен опыт религиозно-культурного сосуществования в Карабахском ханстве, мозаике сосуществования, которую можно назвать карабахской, или карабахской моделью, дана такая формула: «доминирующая структура управления, элита, господствующая культура и мышление, религия, секта, вторичные управленческие структуры, иная культура и мышление, иное толерантное отношение к религии и сектам, характеризующееся толерантностью, основанное на культурном и религиозном плюрализме».

Анализируя имеющиеся материалы, стало ясно, что правящая элита, господствующая культура, господствующая религия и секта в Карабахском ханстве имели толерантное отношение к не-своему, т.е. другому, и защищали его, и разделяли эти элементы в общем социальном, политическая и культурная деятельность на территории ханства. Таким образом, сосуществование в составе Карабахского ханства было оправдано на политическом, религиозно-культурном и социальном уровне, сопровождалось конкретным прецедентом и конъюнктурой.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Карабахское ханство, религиозно-культурное сосуществование, толерантность.

Qarabağ xanlığında dini-mədəni birgəyaşayış təcrübəsi dedikdə hakim idarəetmə strukturunun, elitanın, dominant mədəniyyət və təfəkkürün, dinin, məzhəbin ikinci dərəcəli idarəetmə strukturlarına, fərqli mədəniyyətə və düşüncəyə, başqa din və məzhəblərə dözümlü, tolerantlıqla səciyyələnən, mədəni və dini plüralizmi əsas götürən münasibətini nəzərdə tuturuq.

Ümumiyyətlə, barəsində danışdığımız problemi araşdırdıqda qarşımıza birgəyaşayışın qarabağsayağı adlandırılması mümkün olan mozaikası, yaxud Qarabağ modeli çıxır. Bu mozaika, bu model onunla səciyyələnir ki, Qarabağ xanlığında hakim elita, dominant mədəniyyət, hakim din və məzhəb özündən olmayana, yəni başqasına həm dözümlü münasibət bəsləmiş, həm onu qoruyub saxlamış, həm də bu elementləri xanlıq ərazisində ümumi ictimai, siyasi və mədəni fəaliyyətə ortaq etmişdir.

Qarabağ xanlığında birgəyaşayış siyasi, dini-mədəni və ictimai müstəvidə özünü doğrultmuş, konkret presedent və konyunktura ilə müşayiət edilmişdi. Belə ki, birgəyaşayış siyasi müstəvidə erməni mülüklüklərinə münasibətdə özünü göstərirdi. Qarabağ xanları mərkəzi hakimiyyət və xanlıq üçün təhlükə yaratmadıqları, xanlıq əleyhinə hansı isə konkret hərbi kampaniyada iştirak etmədikləri müddətcə erməni mülüklüklərinin muxtar idarəetmə səlahiyyətini ləğv etməmiş, vassal olaraq qalmalarına icazə vermişdilər. Halbuki müəyyən dövrlərdə xanlığın hərbi gücü həmin erməni mülüklüklərini tamamilə aradan qaldırmağa imkan verirdi.

Əlbəttə ki, həm xanlıq üçün təhlükə yarandıqda, həm də mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək məqsədilə Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan daxildə balanslaşdırılmış siyasət yürüdür, vaxtında

qabaqlama strategiyasından çıxış edirdi. Bu baxımdan o, Çiləbörd və Talış mülkləri arasında çəkişmənin artmasına çalışmış [1, s.41], Vərəndə məliyi Şahnəzəri vassal kimi qəbul edərək ona digər mülklərlə mübarizədə dəstək vermiş [1, s.42], sədaqətinə görə mülk Mirzənin Xaçın məliyi olmağı ilə razılaşmış [1, s.43], üsyankar Dizaq məliyini, Vərəndə məliyi Məlik Şahnəzərin nəvəsi olan və Xaçında üsyan qaldırmış mülk Ulubabı cəzalandırmış [1, s.44], Talış, yaxud Gülistan məliyi Məlik Usubu Qarabağ ərazisindən sürgün etmişdi [1, s.45].

Sədaqət göstərdikləri təqdirdə mülklərin özünüidarəetmə səlahiyyətinə toxunulmurdu. Məsələn, Vərəndə məliyi Şahnəzər və oğlu Cəmşid həm Pənahəli, həm də İbrahimxəlil xan tərəfindən vassal olaraq qəbul edilmiş, mülk hüquqları tanınmışdı [1, s.44].

Qeyd edilməlidir ki, bu mülklər əslən Qarabağdan deyildilər. Mirzə Adıgözəl Bəyin Qarabağ xanlığının tarixinə dair qiymətli məxəz hesab olunan “Qarabağnamə” əsərində oxuyuruq ki, Dizaq məliyi Yegan Loridən, Vərəndə məliyi Şahnəzər Göyçədən, Çiləbörd mülkləri Mağavizdən, Talış məliyi Şirvandan köçərək Qarabağın dağlıq ərazisində məskunlaşmışdılar [1, s.43-45].

Yeri gəlmişkən, bildirək ki, bu mülklərin erməni olmadığını bildirən nöqtəyi-nəzər son dövr tədqiqatlarında güclüdür [2]. Məsələn, tarixçi-alim Xəliyəddin Xəlilli iddia edir ki, “tarixin heç bir mərhələsində Qarabağda erməni mülkiyyəti və ya “beş erməni mülkiyyəti” haqqında məlumat verən mənbə yoxdur” [3, s.50].

Birgəyaşayışın dini-mədəni təzahürlərinə gəlincə, İslam dininə sitayiş edən hakim sinif, siyasi elita və xalq kütlələri başqa dinlərə, xüsusən Xristianlığa və onun abidələrinə qarşı deyildilər. Əlimizdə xanlıq ərazisində bu və ya digər formada dini-mədəni assimilyasiya əməliyyatının aparılmasına dair heç bir fakt mövcud deyildir. Qarabağ xanları dini və məzhəb azlıqlarını hakim ideologiyanın lehinə əritmək siyasəti yürütmürdülər. Daha konkret formada ifadə etsək, Qarabağ xanlığında mədəni-dini müstəvidə birgəyaşayışın olduğunu həm qədim Alban irsinə münasibətdə, həm mövcud məbədlər və kilsələrin məscidləşdirilməməsində, həm də xristian ermənilərə, onların xristian olaraq qalmalarına, kilsələrinin fəaliyyət göstərməsinə şəraitin yaradılmasında görürük. Mühüm olaraq qeyd etməyi münasib bilirik ki, Qarabağ xanlığı ərazisindəki kilsə və məbədlərin heç biri dini dözümsüzlük zəminində məscidə çevrilməmişdir. Qarabağ xanları və müsəlman əhali indiki Ağdam ərazisindəki 9, Ağdərədəki 1, Cəbrayıldakı 1, Kəlbəcərdəki 28, Laçındakı 12, Qubadlıdakı 3, Xocalıdakı 17, Xocavənddəki 57, Zəngiləndəki 2 qeyri-müsəlman ibadət ocağına [4] toxunmamış, olduğu kimi qalmasına, yaxud fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmışlar.

Ümumiyyətlə, Qarabağda yaşayan xristian albanlarla müsəlman türklər arasında mədəni-məişət müstəvisində yaxınlıq olmuşdur. Albanlar Azərbaycan türkləri ilə vahid mənşəyə, mədəniyyətə, ümumi adət-ənənəyə, folklorla, dilə malik xalq idi, xristian albanlarla müsəlman türklər arasında nikah əlaqələri davam edirdi [5, s.118]. Xristian albanlar və müsəlman türklərdən ibarət qarabağlılar bir-birini “dili bir, dini ayrı qardaş” adlandırırdılar [3, s.56]. Maraqlıdır ki, Qarabağda rus imperiyası erməni kilsəsi və casusları vasitəsilə “xristianları müsəlmanların zülmündən xilas etmək” şüarı altında dini-ideoloji və siyasi ziddiyyətlər yaratdığı günlərdə

albanmənşəli şair Aşıq Əmir görkəmli şair Vaqifə müraciətlə “dil bir, din ayrı qardaş” – deyərək Qarabağın müsəlman və xristian əhalisinin birliyinin pozulmasına yol verməməyə yardımçı olmağa çağırmışdı:

Vaqif, sən Şuşa qalasının bülbülüsən,
Dini ayrı, möhkəm qardaşıq!
Qolbir, əlbir eliyək, birlikdə dağlıq
Ayrılıqda nazik bir koluq! [3, s.56-57; 6, s.176-177]

Qafqazda erməni dövləti ilə yanaşı, alban dövləti də yaratmaq planını müzakirə edən çar hakim dairələri məhz bu yaxınlığın şahidi olduqda sonuncunu yaratmaq planından imtina etmişdilər [7, s.185-189; 3, s.56].

Bir fakt da diqqətimizi cəlb edir ki, alban katolikosu Yesai Həsən Cəlalyan (vəfatı: 1728) xristian təəssübkeşliyi, həm də nankorluq ifadə edən iyrencliklə rus imperiyasının yürütdüyü kampaniyaya qoşulmağına baxmayaraq, qələmə aldığı “Alban ölkəsinin qısa tarixi” əsərində Qafqazda xristian albanlarla müsəlman türklər arasında ziddiyyətin olmağına dair bircə fakt belə göstərə bilməmişdir [8]. Əvvəla, ona görə ki, belə bir ziddiyyət olmamışdır. İkincisi, Qarabağda əhali Xristian və İslam dini zəminində ideoloji istiqamətlərə malik olsa da, etnik mədəniyyət baxımından parçalanmamışdı. Yesai Cəlalyan da bu mədəniyyətin daşıyıcısı kimi özünü ona qarşı qoya bilmirdi [3, s.57].

Deməli, Qarabağ albanları doğma türk mühitində yaşadıklarından dini şüur onların türk-müsəlman Qarabağ mozaikasına inteqrasiya etməsinə mane olmamışdı. “Onlar dini şüurun təsiri ilə özlərini Qarabağ türklərindən ayıraraq onlara qarşı qoymurdular” [3, s.61].

Hətta İkinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı 1826-cı il döyüşlərində xristian albanlar müsəlman türkləri ilə birlikdə İbrahimxəlil xanın oğlu Mehdiqulu xanın ətrafında birləşib rus qoşunlarına qarşı vuruşmuşdular [9, s.80-81].

Birgəyaşayışın Qarabağ modeli həm də ona görə uğurlu alınmışdı ki, İslamı əmələ gətirən ayrı-ayrı məzhəblər xanlıq ərazisində dinc surətdə fəaliyyət göstərirdi. Belə ki, Qarabağ xanları, yəni hakim elita İslam dininin şiə məzhəbinə mənsub olmalarına baxmayaraq, xanlığın ayrı-ayrı yerlərində yaşayan fərqli məzhəb mənsubları təqib olunmur, ayrı-seçkiliyə məruz qalmırdılar. Bu da onu göstərir ki, Qarabağda ayrı-ayrı məzhəblərin birgəyaşayış təcrübəsi olmuşdur.

Məsələn, indiki Cəbrayıl rayonunun tarixi Çələbilər kəndində 1678-ci ildə Məhəmməd ibn Hacı Qaraman Əhməd tərəfindən inşa edilən, dini və dünyəvi elmlərin tədris edildiyi məscid-mədrəsə ərazidə Qarabağ xanlığı qurulduqdan sonra da fəaliyyətini davam etdirmişdir. Məscid-mədrəsədə Molla Vəli Vidadi dərslər demişdir. Görünür, Vidadi XVIII əsrin ortalarında Qazaxdan Qarabağın Vərəndə ərazisinə köç zamanı bu kənddə məskunlaşmış. Molla Pənah Vaqiflə Molla Vəli Vidadinin dostluğu da çox mətləbdən xəbər verir.

Ayrı-ayrı məzhəblərin vahid strukturu parçalama xüsusiyyətini nəzərə alan İbrahimxəlil Xan Qarabağ xanlığının maraqlarını hər şeydən üstün tutur, məzhəbmərkəzli siyasətin destruktiv nəticələrini yaxşı başa düşürdü. Odur ki, gürcü çarı II İrakli ilə mübarizədə Osmanlı sarayına məktub yazmış [7, s.100], Avar hakimi Ümmə xanla qohum olmuşdu [1, s.57]. Belə qohumluq

münasibəti həm gürcü çarlarına qarşı mübarizədə, həm də Ağaməhəmməd Şah Qacarın Qarabağa hücumu zamanı xanlığın maraqlarını qorumuş, xarici və daxili siyasətdə səmərə vermişdi.

Nəhayət, onu da deyək ki, Qarabağ xanlığına aid ərazilərdə şiə və sünni seyid nəsilləri dinc şəraitdə fəaliyyət göstərirdilər. Ümumiyyətlə, Qarabağ ərazisində məzhəblərəarası tolerant mühitin formalaşmasında seyid nəsilləri və ocaqlarının rolunu danmaq mümkün deyildir. Şiə məzhəbinə aid seyid nəsilləri Ağdamda (Seyid Lazım), Ağcabədidə (Seyid Bəhram), Kəlbəcər ərazisində, Şuşada, Füzuli bölgəsində (Seyid Əşrəf), sünni məzhəbinə mənsub seyidlər isə əsasən Laçının Cicimli, Qubadlının Mirlər, Cəbrayıl rayonunun Çələbilər və Sirik kəndlərində məskunlaşmışlar [10, s.9]. Mühüm bir məqamı da diqqətə çatdıraq ki, Qarabağ seyid ocaqlarının bir hissəsi ümumilikdə Qafqazda tolerantlığa əsaslanan ictimai strukturun formalaşmasında mühüm rol oynamış Nəqşibəndi təriqətinin Xalidiyyə qolunun nümayəndəsi Şeyx İsmayıl Şirvanidən (vəfatı 1848) təsirlənmişdilər [10, s.11].

Şeyx İsmayıl Şirvani ilə başlayan, tələbəsi Həməzə Nigari (vəfatı: 1886) ilə güclənən birgəyaşayış təcrübəsinin nəticəsi idi ki, Qubadlıdakı sünni Mir Sədi Ağə və Cəbrayıldakı Hacı Qaraman ocaqları, Ağdamdakı şiə Seyid Lazım Ağə ocağı hər iki məzhəbin nəzərində dini-mənəvi ağırlığı olan ziyarətgahlara çevrilmiş, Qubadlıda 1922-ci ildə Zəngəzur qazısı Bəhlul Behcət Əfəndinin (1869-1938) rəhbərlik etdiyi Xanlıq üsyanına hər iki məzhəbin din xadimləri dəstək vermişdilər. Bəhlul Behcət Əfəndi hər iki məzhəbin nümayəndələrindən ibarət silahlı dəstələr yaratmış, özü də bu dəstələrə başçılıq edərək daşnaklarla mübarizə aparmışdır. Bu hadisə Zəngəzurda “Bəhlul cahadı (cihadı)” kimi məşhur olmuşdur [10, s.22; 11, s.21-22].

Bu da diqqəti çəkir ki, nigari ənənəsinə mənsub seyid ocaqlarının daşıyıcıları Qarabağda tək cə dini lider olmamış, eyni zamanda bölgənin ermənilərdən qorunmasında mühüm rol oynamışdılar [10, s.22].

Sonda bir daha qeyd edirik ki, Qarabağ xanlığı ərazisində siyasi və dini-mədəni müstəvidə öz əməli təsdiqini tapan, plüralizm və tolerantlıqla səciyyələnən nadir birgəyaşayış təcrübəsi olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarabağnamələr I // Mirzə Adıgözəl Bəy. Qarabağnamə. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006.
2. Aysel Sadıqova. Pənahəli xan Cavanşir tərəfindən Qarabağın alban-xristian məliklərinin mərkəzi hakimiyyətə tabe edilməsi // Akademik tarix və düşüncə dergisi, səh. 429-432 / <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1836094>
3. Xəliyəddin Xəlilli. Qarabağ: etnomənəvi inkişaf tarixi. Bakı: “Günəş”, 2006.
4. Nahid Məmmədov. İşğal altındakı tarixi-dini abidələrimiz. Bakı: “Nurlar”, 2105.
5. В.Н.Левиатов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Baky: 1948.
6. Mirəli Seyidov. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri (orta əsrlər). Bakı: “Elm”, 1976.
7. Tofiq Mustafazadə. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı – Azərbaycan münasibətləri. Bakı: “Elm”, 2002.
8. Yesai Həsən Cəlalyan. Alban ölkəsinin qısa tarixi. Bakı: “İşıq”, 1992.
9. Mirzə Adıgözəl Bəy. Qarabağnamə // Qarabağnamələr (I kitab). Bakı: 1989.
10. Aqil Şirinov. Qarabağ bölgəsində məzhəblərarası tolerant mühitin formalaşmasında seyid ocaqlarının rolu // Azərbaycanda tolerantlıq ənənəsi. Bakı: “Nurlar”, 2015.
11. Səbahəddin Eloğlu. Zəngəzur hadisələri. Bakı: “Azərənşr”, 1992.